

ІСТОРИЧНА ДИДАКТИКА

УДК 373.5.091.3:94]:656.835.91

© **ПОТИЛЬЧАК Олександр**

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, вул. Освіти, м. Київ, Україна, 03037 (pot1965@ukr.net)

© **POTYL'CHAK Oleksandr**

Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of department of Original and Special Historical Sciences of the National Pedagogical Dragomanov University, 6, Osvity str., Kyiv, Ukraine, 03037 (pot1965@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3518-9280>

© **ЩЕНКО Жанна**

кандидат історичних наук, доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, вул. Освіти, м. Київ, Україна, 03037 (zhanna428@ukr.net)

© **ISHCHENKO Zhanna**

PhD in History, Associate Professor of Department of Original and Special Historical Sciences of the National Pedagogical Dragomanov University, 6, Osvity str., Kyiv, Ukraine, 03037 (zhanna428@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9777-0295>

© **ПЛУЖНИК Ольга**

бакалавр історії, історичний факультет Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, вул. Освіти, м. Київ, Україна, 03037 (dsdnpu1@ukr.net)

© **PLUZHNYK Ol'ha**

bachelor of history, Faculty of History of the National Pedagogical Dragomanov University, 6, Osvity str., Kyiv, Ukraine, 03037 (dsdnpu1@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Potyl'chak O., Ishchenko Zh. & Pluzhnyk O. (2021). Filateliya na urotsi: Vykorystannya poshtovykh marok pry vyvchenni intehrovanoho kursu istoriyi u 6 klasi zahal'noosvitn'oyi shkoly [Philately in lesson: Using postage stamps in the study of an integrated history course in 6th grade of Secondary school]. *Svit Clio* [Clio World], 4(3-4), 84-111. [in Ukrainian].

ФІЛАТЕЛІЯ НА УРОЦІ: ВИКОРИСТАННЯ ПОШТОВИХ МАРОК ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ІНТЕГРОВАНОВОГО КУРСУ ІСТОРІЇ В 6 КЛАСІ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ

Анотація. Мета статті полягає в комплексному аналізі інформаційних і дидактичних властивостей та можливостей сучасної української філателії як засобу та інструменту освітнього процесу під час вивчення інтегрованого курсу всесвітньої історії та історії України в 6-му класі загальноосвітньої школи. **Методологія дослідження.** Філателія як одна зі спеціальних галузей історичної науки нерозривно пов'язана з історією, ґрунтується на методологічних засадах, що відповідають принципам наукової об'єктивності та історизму. Для вирішення поставлених дослідницьких завдань було використано загальнонаукові методи: класифікації, аналізу та синтезу, метод ретроспекції; а також спеціальні історичні методи: історичного аналізу, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, біографічний, структурно-системний та структурно-функціональний. З огляду на специфіку

дослідження важливе місце відведено методам візуальної історії, а також спеціальним філателістичним методам. Навчально-методична частина роботи написана з використанням принципів і методів педагогічної науки та галузевої (історія) методики навчання. **Наукова новизна.** Аналіз наявного філателістичного, історичного та навчально-методичного наративу засвідчив, що, незважаючи на очевидний дидактичний потенціал та актуальність використання філателістичного матеріалу на уроках історії, досі у вітчизняній історичній науці та методиці навчання історії відсутні подібні дослідження та методичні розробки. Зображення й тексти поштових марок дають змогу розкрити чимало аспектів історичної проблематики та застосовувати дидактично адаптовані методи історичної науки в пізнавальній діяльності учнів. Візуальний контент поштових марок цілком здатен бути основою для постановки вчителем проблемного завдання, а філателістична мікромініатюра – це виразний і змістовний фактичний матеріал для аналізу, порівняння та розкриття сутності історичних фактів, подій і явищ, характеристики діяльності історичних осіб. Активне залучення філателістичних матеріалів до процесу навчання історії не лише сприятиме засвоєнню навчального матеріалу, актуалізації раніше набутих знань, але й формуванню на цій основі нових знань, умінь і навичок. Зафіксовані на поштових марках візуальні образи минулого можуть стати зручним дидактичним матеріалом на етапі актуалізації опорних знань, викладу нового матеріалу, забезпечення дидактичного супроводу навчального процесу під час повторення та закріплення вивченого на уроці матеріалу, виконання контрольних і тестових завдань. **Висновки.** За період 1994-2020 рр. у поштовий обіг України було запроваджено 27 випусків поштових марок, блоків і художніх маркованих конвертів, що містять візуальний і текстовий інформаційний контент, присвячений фактам, подіям і явищам давньої історії України. Високий художній рівень мініатюр, сучасне поліграфічне виконання їх та достатньо великі накладки, дають змогу говорити про доступність і можливість активного використання поштових марок та іншої філателістичної продукції на уроках інтегрованого курсу всесвітньої історії та історії України в 6 класі загальноосвітньої школи. Попри це, тематичний набір наявних вітчизняних філателістичних матеріалів не надто репрезентативний. Найдавніший період історії сучасної території України репрезентований двома поштовими мініатюрами. Практично відсутнім є філателістичний матеріал про епохи мезоліту, неоліту та бронзи. Найбільше в українській філателії відображені теми культур енеоліту на території України, зокрема трипільської культури. Цьому історичному періоду присвячено 7 поштових мініатюр як окремо, так і в блоках. Не бракує філателістичного матеріалу й по темі кочових суспільств раннього залізного віку на території сучасної України. Розподілений він украй непропорційно, із явною перевагою в бік висвітлення побуту, занять, культури, релігії та військової справи скіфських племен. Історії грецьких античних міст-держав у Північному Причорномор'ї присвячено 4 поштових мініатюри й один сюжет художнього маркованого конверта. Залежно від дидактичного завдання учні можуть працювати з філателістичним матеріалом як на уроці, так і під час самостійного опрацювання програмового навчального матеріалу в позаурочний час. Візуально-текстовий контент поштових марок може використовуватися учителем під час пояснення учням нового матеріалу, повторення та закріплення вивченого, виконання тематичних і підсумкових контрольних і тестових завдань, актуалізації опорних знань перед вивченням нового матеріалу тощо.

Ключові слова: інтегрований курс історії, поштовий блок, поштова марка, стародавня історія, філателія, урок

PHILATELY IN LESSON: USING POSTAGE STAMPS IN THE STUDY OF AN INTEGRATED HISTORY COURSE IN 6TH GRADE OF SECONDARY SCHOOL

Abstract. *The purpose of the article* is a comprehensive analysis of informational and didactic properties and capabilities of modern Ukrainian philately, as a means and tool of the educational process in the study of an integrated course of World History and History of Ukraine in the 6th grade. *Research methodology.* Philately, as one of the special branches of historical science, inextricably linked with history, is based on methodological principles that correspond to the principles of scientific objectivity and historicism. To solve the research tasks, general scientific methods were used: classification, analysis and synthesis, the method of retrospection; as well as special historical methods: historical analysis, problem-chronological, comparative-historical, biographical, structural-systemic and structural-functional. **Scientific novelty.** The analysis of the existing philatelic, historical

and educational-methodical narrative showed that despite the obvious didactic potential and relevance of the use of philatelic material in history lessons. There are still no similar studies and methodological developments in domestic historical science and history teaching methods. Images and texts of postage stamps call to reveal many aspects of historical issues and to use didactically adapted methods of historical science in the cognitive activity of students. The visual content of postage stamps is quite capable of being the basis for the teacher to set a problem, and the philatelic microminiature itself is a clear and meaningful factual material for analysis, comparison and disclosure of historical facts, events and phenomena, characteristics of historical figures. Active involvement of philatelic materials in the process of teaching history will not only promote the assimilation of educational material, the actualization of previously acquired knowledge, but also the formation on this basis of new knowledge, skills and abilities. Visual images of the past fixed on postage stamps can become a convenient didactic material at the stage of actualization of basic knowledge, presentation of new material, providing didactic support of the educational process during repetition and consolidation of the material studied in class, control and test tasks. **Conclusions.** During the period 1994-2020, 27 issues of postage stamps, blocks, and artistic stamped envelopes containing visual and textual information content devoted to the facts, events and phenomena of the ancient history of Ukraine were introduced into the postal circulation of Ukraine. The high artistic level of miniatures, their modern printing and large enough circulation, allow us to talk about the availability and possibility of active use of postage stamps and other philatelic products in the lessons of the integrated course of world history and history of Ukraine in 6th grade. Nevertheless, the thematic set of available domestic philatelic materials is not very representative. The oldest period in the history of modern Ukraine is represented by two postal miniatures. Philatelic material about the Mesolithic, Neolithic and Bronze Ages is practically absent. The themes of Eneolithic cultures on the territory of Ukraine, in particular the Trypillia culture, are mostly reflected in Ukrainian philately. 7 postal miniatures are dedicated to this historical period, both separately and in blocks. There is no lack of philatelic material on the topic of nomadic societies of the early Iron Age in modern Ukraine. It is distributed extremely disproportionately, with a clear advantage in the direction of coverage of life, occupations, culture, religion and military affairs of the Scythian tribes. There are four postal miniatures and one plot of an artistically marked envelope in the history of the ancient Greek cities-states in the Northern Black Sea region. Depending on the didactic task, students can work with philatelic material both in class and during self-study of program learning material in extracurricular activities. Visual and textual content of postage stamps can be used by the teacher when explaining new material to students, repeating and consolidating what has been learned, performing thematic and final control and test tasks, updating basic knowledge before learning new material, etc.

Key words: integrated history course, postage block, postage stamp, ancient history, philately, lesson.

Постановка проблеми. Увійшовши в обіг усього якихось 180 років тому, поштова марка давно переросла своє первинне та основне призначення – бути знаком оплати послуг поштового зв'язку. З роками цей корисний винахід людства не лише перетворився на популярний об'єкт колекціонування мільйонів «диваків», але й набув ознак комплексного історичного джерела, став корисним засобом і носієм найрізноманітнішої інформації.

Саме інформаційний контент поштових марок зробив їх цікавими не лише для філателістів, але й для науковців, викладачів і студентів, учителів та учнів. З появою на початку ХХ ст. комеморативної (пам'ятної) філателії все більше почали говорити про її додатковий потенціал. Однією з очевидних переваг пам'ятних поштових марок є можливість широкого використання їх в освітньому та виховному процесі загальноосвітніх і професійних навчальних закладів. У другій половині ХХ ст. у різних країнах світу, здебільшого у філателістичній періодиці, з'являлися статті, автори яких розмірковували над дидактичними можливостями поштових марок, їх навчальним потенціалом, пропонували окремі методичні прийоми використання поштових мініатюр на уроках із різних предметів шкільного курсу, оприлюднювали власні розробки конкретних тем на основі ілюстративно-текстових можливостей філателії тощо. Чи не найширші можливості використання дидактичного потенціалу комеморативної філателії можуть бути застосовані під час вивчення історії. Наприклад, у колишньому СРСР у 1970-1980-х рр. виник цілий напрям

організованої юнацької філателії, працювали шкільні клуби юних філателістів, створювалися навчальні колекції марок, проводилися уроки з використанням філателістичної наочності. Здавалося, ще трохи і філателія міцно посяде своє місце серед популярних прийомів візуального методу навчання. Проте з розпадом СРСР цей досвід було забуто, а складні 1990-ті розставили інші пріоритети.

Починаючи з 1992 р., Укрпошта здійснює емісію власних стандартних і пам'ятних поштових марок, блоків, поштових конвертів України найрізноманітнішої тематики. Провідною є саме історична тематика. Зокрема, на поштових марках знайшлося місце сюжетам, що відображають найдавнішу історію нашої батьківщини, її факти, події, явища, легендарних та історичних осіб. Яскрава поліграфія та виразність сюжетів і текстів перетворюють ці витвори тиражованої мікромініатюри на чудовий навчальний матеріал, який успішно можна використовувати в освітньому процесі загальноосвітньої школи, наприклад, у вивченні інтегрованого курсу всесвітньої історії та історії України в 6-му класі. Незважаючи на очевидну дидактичну цінність та актуальність використання філателістичного матеріалу на уроках історії для шестикласників, до цього часу у вітчизняній історичній науці та методиці навчання історії відсутні методичні дослідження й розробки. Названі вище аспекти й визначають наукову актуальність запропонованого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання використання поштових марок та інших матеріалів філателії як важливого й корисного візуального контенту під час вивчення різних предметів шкільного курсу стало частиною дискурсу філателістів і педагогів ще в другій половині ХХ ст. Одним із перших запропонував колегам власні напрацювання у сфері використання поштової марки як засобу навчання французький педагог, методист і філателіст Даніель Лезобр. У 1966 р. в Парижі побачила світ його науково-популярна книга «Philatélie à l'école» («Філателія в школі»). Особливу увагу автор звернув на представлені в шкільному курсі літературу, географію, історію, математику, природничі дисципліни. Використовуючи широкі можливості філателістичного матеріалу, Д. Лезобр розкрив принципи та методи філателістичної дидактики, надав методичні поради колегам і учням щодо використання поштових марок на уроках, у позакласній та позашкільній навчально-виховній роботі [23]. Досить активно цю проблему обговорювали на сторінках філателістичної періодики СРСР. У 1971 р. книга французького філателіста і педагога була видана в перекладі російською мовою в Москві. Праця французького колеги активізувала дискусію радянських філателістів і педагогів на сторінках «Філателії СРСР» щодо доцільності та ефективності використання поштових марок у навчальній роботі школи. Зокрема, приклади використання філателістичного матеріалу на уроках історії в 7-му класі середньої школи навів М. Мацкевич. На його думку, «залучення матеріалу, подібного за тематикою, але з галузі, далекої від шкільного підручника, сприяє виробленню в учнів навичок логічного мислення, аналізу та полегшує запам'ятовування. Окрім цього, у школярів формується здатність до самостійної роботи, пов'язаної із залученням філателістичного матеріалу з теми уроку, заданої вчителем [24, с. 47].

Про значення, яке мала пропаганда філателії серед школярів, і використання марок як навчального матеріалу говорить заснування в журналі «Філателія СРСР» спеціальної рубрики «Марка на уроці». Із номера в номер тут публікували статті, об'єднані цією темою. Наприклад, у вересневому числі журналу за 1976 р. натрапляємо на матеріал під назвою «Філателію в школі», у якому йдеться про позитивний досвід використання філателії в навчальній та виховній, зокрема й позакласній, роботі шкіл Черкаської та Одеської областей УРСР [34, с. 56-57]. Науковий співробітник Академії педагогічних наук СРСР О. Скорнякова порушила тему використання поштових марок на уроках іноземної мови [35, с. 58-59]. Про досвід використання марок як візуального контенту на уроках зоології розповідали читачам журналу вчителі з Мелітополя Запорізької області А. Харченко та

С. Воловник. Автори звертали увагу на широкі можливості філателії під час пояснення вчителем нового матеріалу, перевірки домашнього завдання, для створення наочних посібників – таблиць, схем, карт тощо [37, с. 59].

У 1977-1983 рр. на сторінках «Філателії СРСР» у рубриці «Марка на уроці» друкували матеріали на допомогу вчителю історії. Вони містили конкретні практичні поради щодо використання філателістичного матеріалу на уроках історії СРСР та всесвітньої історії. Наприклад, про використання марок як наочності під час вивчення середньовічної історії Франції в 6 класі йшлося в матеріалі Л. Мінасяна [25, с. 58-60]. Цикл статей про можливості філателії у вивченні нової історії Франції від часів Великої Французької революції до початку ХХ ст. опублікував В. Ротков [32, с. 56-57; 33, с. 58-59; 34, с. 56-57]. Тему використання поштових марок на уроках всесвітньої історії продовжив Л. Карлов. Його авторству належить цикл статей, присвячених огляду дидактичних можливостей поштових марок у вивченні історії голландської колоніальної імперії [6, с. 58-59], бельгійських колоній в Африці [7, с. 58-60], а також німецької колоніальної імперії [8, с. 54-56]. Слід зазначити, що практично всі автори, які зверталися до цієї теми, сприймали поштові марки здебільшого як візуальний контент, який дає змогу проілюструвати програмовий матеріал підручника, поглибити його сприйняття, сформувати образи та смисли.

На жаль, сучасна українська історіографія та навчально-методична література не має численного змістовного переліку праць, присвячених філателістичній дидактиці. Про можливість використання поштових марок як візуального інформаційного контенту нам час від часу нагадують укладачі навчально-методичних посібників, збірників тестів, автори окремих шкільних підручників, які спорадично вміщують репродукції окремих філателістичних матеріалів на сторінках свої видань. Проте спеціальних наукових і науково-методичних досліджень, а тим більше навчальних посібників на цю тему ми не знаємо.

Попри ці очевидні переваги, потенціал української філателії як засобу та інструменту візуалізації й трансляції історичного нарративу, ще й нині є недооціненим і практично не вивченим. У доробку філателістів-дослідників, істориків і культурологів маємо низку розрізнених міждисциплінарних, науково-популярних і наукових статей із розробками окремих сюжетів щодо відображення в сучасній вітчизняній філателії міфологізованих і замовчуваних раніше сторінок минулого України. У нечисленному переліку таких праць дослідження С. Орехової [26] та Ю. Бокаревої, які вивчали проблематику художньо-образних якостей сучасних українських поштових марок [1]. Відомий український філателіст Л. Пиріг кілька своїх статей присвятив вітчизняній комеморативній філателії на історичну тематику [27-29]. Серед цих публікацій і стаття про поштові марки та повністки пошти України, присвячені найдавнішій історії нашої батьківщини [29]. Аналізу філателістичних матеріалів як історичних джерел, зокрема їхнього інформаційного потенціалу, класифікаційних ознак і критеріїв систематизації, присвятив окреме дослідження один із співавторів цієї статті [30].

Мета дослідження полягає в комплексному аналізі інформаційних і дидактичних властивостей, а також можливостей сучасної української філателії як засобу та інструменту освітнього процесу під час вивчення інтегрованого курсу всесвітньої історії та історії України в 6-му класі загальноосвітньої школи. Реалізуючи поставлену мету, автори схарактеризували філателістичний матеріал пошти України, присвячений фактам, подіям і процесам стародавньої історії; проаналізували потенціал поштових марок, блоків та художніх маркованих конвертів Укрпошти як візуально-текстовий інформаційний контент під час вивчення інтегрованого курсу історії в 6-му класі закладів загальної освіти; виокремили коло проблем, що потребують подальшого вивчення та наукової інтерпретації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поштові марки є невід'ємним атрибутом незалежної держави. Відновивши 1991 р. свою державність, Україна

практично одразу ж налагодила випуск стандартних і пам'ятних поштових мініатюр. Причому історична тематика з перших кроків новітньої української філателії посіла в ній одне з провідних місць. Достатньо відмітити, що дві перші комеморативні марки Укрпошти, які побачили світ 1 березня 1992 р., були на історичну тематику – присвячувалися 500-річчю українського козацтва та 100-річчю першопоселення українців у Канаді [9, с. 14-15].

Проте потрібен був ще деякий час, аби вітчизняне поштове відомство випустило першу марку із сюжетом, який безпосередньо стосувався тематики стародавньої історії України. Нею стала мініатюра, присвячена іншому історичному ювілею – 100-річчю відкриття українським археологом В. Хвойкою знаменитої сьогодні археологічної культури – трипільської (V-III тис. до Р.Х.). Поштова марка побачила світ 17 грудня 1994 р. Попри те, що минуло два роки з моменту відновлення державності, Україна все ще не мала власних потужностей для виробництва поштових марок. Відтак весь мільйонний наклад цієї поштової мініатюри тиражувався в Московській друкарні Держзнаку [9, с. 46-47].

Перший художній маркований конверт із сюжетом, присвяченим стародавній історії України, Укрпошта замовила тільки в 1995 р. Це був надрукований 500-тисячним накладом конверт із зображенням будівлі напівзруйнованого на той момент Володимирського собору, розташованого на городищі античного Херсонеса – давньогрецького міста-полісу, що знаходиться в адміністративних межах сучасного Севастополя (Автономна Республіка Крим) [13, с. 27].

Яскравими та виразними вийшли чотири мініатюри випуску пам'ятних марок пошти України «Золото скіфів», присвячені скіфській культурі раннього залізного віку (VII-III ст. до Р.Х.). На марках (№ 237-240), які друкувалися вже в Україні, зображено унікальні золоті вироби в скіфському звіриному стилі, що походять зі знаменитих царських курганів Причорномор'я та Приазов'я. Свого часу виготовлені на замовлення скіфських царів чи вождів, ці шедеври стародавнього ювелірного мистецтва нині зберігаються в музеях Києва та Петербургу. 20 березня 1999 р. в поштовий обіг надійшли марки із зображенням накладки до гориту IV ст. до Р.Х. із кургану Чортотлик; фігурки дикого вепра з кургану «Хомина Могила» на Дніпропетровщині (IV ст. до Р.Х.); золоті пластинки у вигляді лосеняти (IV-V ст. до Р.Х.) з курганів на Сумщині, а також найвідомішої скіфської пам'ятки – пекторалі з кургану «Товста могила» на Дніпропетровщині. Наклади всіх марок були різними та варіювалися від 700,000 до 250,000 примірників [10, с. 114-116].

1999 р. Укрпошта випустила в обіг художній маркований конверт, присвячений 100-річчю від часу заснування Національного музею історії України. На конверті зображено експонати виставки «Дивосвіт Трипільля», що проходила в музеї з нагоди ювілею, це характерна для цієї археологічної культури розписна багатоколірна кераміка [12, с. 87]. Тему відзначення старожитностей із фондів музейних установ України продовжив художній маркований конверт, запроваджений в ужиток поштою України 2001 р. із зображенням антропоморфної кам'яної стели киммерійського часу, що зберігається у фонді Дніпровського (тоді – Дніпропетровського) державного історичного музею імені Д. І. Яворницького [13, с. 121].

Наприкінці січня 2002 р. було запроваджено в обіг перші марки нової пам'ятної серії «Історія війська України». Чотири поштові мініатюри, автором ескізів яких став відомий український художник-графік Ю. Логвин, надійшли в ужиток поштових відділень 29 січня 2002 р. Наклад серії – 200,000 примірників. На першій із марок (№ 425 за каталогом Укрпошти) зображено легкого кіннотника-скіфа. Друга мініатюра (№ 426) містить сюжет із зображенням важко озброєного пішого воїна-скіфа. На третій (№ 427) художник зобразив скіфського царя верхи на коні та воїна-молодика. Заключна марка випуску (№ 428) містить зображення міфічної «скіфської амазонки» верхи на коні [11, с. 9-10].

На художньому маркованому конверті, запровадженому в поштовий обіг 4 червня 2004 р. зображено унікальну пам'ятку археології періодів пізнього палеоліту – епохи бронзи «Кам'яну могилу», що є центральною частиною ландшафту однойменного Державного історико-археологічного музею-заповідника поблизу Мелітополя Запорізької області [13, с. 75]. У серії «Регіони та адміністративні центри України» 11 червня 2005 р. світ побачила пам'ятна поштова марка «Місто Севастополь». Права частина мініатюри містить багатоколірну фоторепродукцію руїн середньовічної базиліки в античному Херсонесі [15, с. 20].

Тривалий восьмирічний період, протягом якого Укрпошта не здійснювала випусків філателістичної продукції тематично присвяченої сюжетам стародавньої історії України, завершився 2013-го. 24 квітня того року в поштовий ужиток було запроваджено марки пам'ятного поштового блоку серії «Краса і велич України», присвяченого Автономній республіці Крим. Одна з мініатюр цієї емісії містила фотографію чорнолакової пеліки – античної давньогрецької посудини для вина, що зберігається у фондах Керченського археологічного музею. Наклад поштового блоку був порівняно невеликий – 65,000 примірників [16, с. 11-12].

Високохудожнім твором тиражованої вітчизняної малої графіки став поштовий блок «Золото скіфів. Пектораль». Його чотири марки (№№ 1332-1335), надруковані накладом у 50,000 примірників, було запроваджено в ужиток 12 грудня 2013 р. Кожна з них передає фрагмент зображення центральної частини знаменитої пекторалі, знайденої археологом Б. Мозолевським у кургані «Товста могила» на Дніпропетровщині. Наклад маркового блоку – 50,000 примірників [16, с. 31-32].

Протягом 2014-го року в серії «Краса і велич України» вийшло дві пам'ятні поштові мініатюри з сюжетами стародавньої історії України. Зокрема, одна з марок поштового блоку «Кіровоградська область» (№ 1363), запроваджена в ужиток пошти 27 лютого 2014 р., містить зображення антропоморфної стели скіфського часу. Марка в блоці була тиражована накладом у 47,000 примірників. Подібний випуск «Одеська область», марки якого було запроваджено в поштовий обіг 2 вересня 2014 р., має у своєму складі мініатюру «Білгород-Дністровська фортеця». Ця твердиня (середньовічний Акерман) постала на березі Дністровського лиману на місці античної давньогрецької Тіри. Наклад поштового блоку – 51,000 примірників [17, с. 8-9; 19-20].

25 грудня 2014 р. у поштовий обіг надійшов тиражований невеликим накладом у 31,000 примірників спільний філателістичний випуск України та Пакистану. На марках поштового блоку зображено пам'ятки двох синхронних у часі культур енеоліту – Трипільської в Україні (№ 1419) та Мохенджо-Даро в Пакистані (№ 1420) [17, с. 33]. Трипільська тематика в українській філателії продовжилася випуском поштового блоку «Київська область» у серії «Краса і велич України». 30 вересня 2015 р. поштове відомство запровадило в ужиток марку № 1459 із цього блоку із зображенням трипільської біноклевидної посудини (др. пол. V тис. до Р.Х.), с. Трипільля. Тираж маркового блоку – 30,000 примірників [31, с. 213].

У 2017 р. Укрпошта започаткувала нову пам'ятну філателістичну серію під загальною назвою «Культурні епохи України». За задумом її авторів, художників Сергія та Олександра Харуків, поштові мініатюри блоків серії мали візуалізувати історичні періоди, епохи та культури первісної та давньої історії України. Дебютним випуском серії, що побачив світ 20 січня 2017 р., став надрукований накладом у 40,000 примірників поштовий блок «Палеоліт». Його перша поштова мініатюра – «Середня доба палеоліту» (№ 1550) ілюструє життя неандертальців на сучасній території України в період від 150,000 до 40-35,000 років тому. Інша марка блоку – «Верхня доба палеоліту» (№ 1551) містить сюжет із життя кроманьйонської людини, яка почала розселятися на території сучасної України близько 35,000 років тому [18, с. 5].

24 квітня 2018 р. у цій серії вийшов черговий випуск – блок із двох пам'ятних марок – «Трипільля». Сюжети його мініатюр, надрукованих тиражем у 30,000

примірників, розповідають про господарські заняття населення трипільської культури енеоліту на сучасній території України. Перша поштова марка (№ 1635) присвячена землеробству цих племен, а друга (№ 1636) – їхнім ремеслам. Істотно, що цього разу для показу ремесла трипільців художники обрали не багаторазово тиражований у вітчизняній філателії сюжет з мальованою керамікою цієї археологічної культури. На одній із марок поштового блоку ми бачимо майстерню ливарника по міді [19, с. 10-11]. Продовженням серії пам'ятних філателістичних випусків «Культурні епохи України» стала емісія маркового блоку «Кіммерійці», запровадженого в поштовий обіг 27 лютого 2019 р. Його поштова марка (№ 1719) містить сюжети військових походів воїнів-вершників цих племен [20, с. 7].

І нарешті, випуск пам'ятного поштового блоку в серії «Культурні епохи України» з'явився у продажу 9 листопада 2020 р. Його темою стала військова історія скіфських племен, зокрема македонсько-скіфські війни 30-х рр. IV ст. до Р.Х. Наклад цього поштового блоку виявився рекордно мінімальним – усього 20,000 примірників [21, с. 13].

Усього за період 1992-2020 рр. у поштовий обіг було запроваджено 27 випусків поштових марок, блоків, і художніх маркованих конвертів, що містять тематично окреслений візуальний і текстовий контент первісної та давньої історії. Високий художній рівень мініатюр, сучасне поліграфічне виконання їх та достатньо великі наклади, дають змогу говорити про доступність і можливість активного використання поштових марок та іншої філателістичної продукції під час вивчення шкільного курсу історії.

Незважаючи на це, тематичний набір наявних вітчизняних філателістичних матеріалів не надто широкий. Найдавніший період історії сучасної території України репрезентований двома поштовими мініатюрами. На жаль, досі зовсім відсутній філателістичний матеріал з ілюстраціями археологічних епох мезоліту, неоліту та бронзи. Найбільше в українській філателії відображені теми культур енеоліту на території України, зокрема трипільської культури. Цьому історичному періоду вітчизняної історії присвячено 7 поштових мініатюр як окремо, так і в блоках. Не бракує філателістичного матеріалу й по темі кочових суспільств раннього залізного віку на території сучасної України. Хоч і розподілений він украй непропорційно, із явною перевагою в бік висвітлення побуту, занять, культури, релігії та військової справи скіфських племен. Ці сюжети зображені на 14 поштових марках та одному маркованому конверті. Натомість історії кіммерійців присвячено сюжети лише однієї марки та єдиного художнього маркованого конверта. Що стосується сарматів, то цей великий і важливий період вітчизняної історії поки що не знайшов відображення в українській філателії взагалі.

Історії грецьких античних міст-держав у Північному Причорномор'ї присвячено 4 поштових мініатюри та один сюжет художнього маркованого конверта. Тут абсолютний пріоритет має найвідоміша пам'ятка – руїни античного Херсонеса в Севастополі. Одна марка опосередковано присвячена історії Тіри, ще одна – 2500-річчю заснованої греками Балаклави. А ось історія знаменитої Ольвії відображена лише на гербі сучасного села Парутине Миколаївської області. Єдиною маркою представлене ремесло давніх греків – це зображення чорнолакової пеліки для вина з фондів Керченського музею. На прикладі золота скіфських курганів широко представлене ювелірне мистецтво і ремесло греків.

Проаналізуємо докладніше інформаційний потенціал та дидактичні можливості пам'ятних поштових емісій України 1994-2020 рр., присвячених фактам, подіям і процесам первісної та давньої історії.

Найдавніший період в історії людства на сучасній території України представлений виразним за своїм художнім оформленням поштовим блоком «Палеоліт» (2017), що відкриває серію пам'ятних поштових випусків «Культурні епохи України». Сюжет першої марки цього блоку (№ 1550) передає динамічний і драматичний епізод полювання неандертальської людини на мамонта. Загнаного в

ловецьку яму звіра четверо первісних мисливців добивають за допомогою важкого каміння та дротиків із кам'яними вістрями [18, с. 5]. На думку археологів і дослідників праісторії людства, саме колективне загінне полювання було основним заняттям людини середнього палеоліту. Вбити мамонта, не маючи ефективної зброї, можна було, лише загнавши його в природне урвище, де він або гинув одразу, або ж його добивали важким камінням [2, с. 28]. Ефективність дротиків у полюванні на мамонта нині в багатьох дослідників викликає сумнів. Не менш суперечливою деталлю зображення є відсутність на мисливцях будь-якого іншого одягу, окрім поясних пов'язок, адже відомо, що в мустьєрську епоху (близько 150-40,000 р.т.) клімат став значно суворішим, що змусило людину освоювати вогонь, винайти одяг, пристосовувати для життя природні укриття (гrotи, печери), а там, де їх не було, – почати будувати штучні житла [4, с. 16].

Рис. 1. Культурні епохи України. Палеоліт. Поштовий блок № 145. Худ. С. Харук, О. Харук. Друк офсет. Папір крейд., гум. Формат блока 136:67,8 мм. Формат марок 38,28:24,36 мм. Перф. рам. 11½. Поліграфкомбінат «Україна». Наклад 40,000 пр. 20.01.2017 [30, с. 224]*.

Інша марка цього поштового блоку (№ 1551) присвячена верхній добі найдавнішого періоду історії людства, що на території східної Європи датується в хронологічних межах від 40-35,000 до 10,000 років тому [4, с. 17]. Трипланове зображення поштової марки передає уявлені художниками епізоди із життя кроманьйонської людини. На передньому плані зображено двох майстрів, що зайняті виготовленням крем'яних знарядь праці. В їхніх руках відбійники та нуклеуси, з яких майстри відщеплюють пластини кременю для виготовлення знарядь. На другому плані зображено реконструкцію житла пізнього палеоліту, основа якого, на думку вчених, виготовлялася з кісток убитих мисливцями мамонтів. Біля входу в житло постать жінки, яка сидить. На колінах у неї шкура тварини, у руках якесь знаряддя, можливо, голка, якою вона зшиває шкуру. На третьому плані бачимо двох мисливців, які несуть на плечах прив'язаного до жердини впольованого ними молодого оленя. У руках у мисливців дротики з крем'яними вістрями [18, с. 5].

Сюжет поштової марки є доволі інформативним, адже дає змогу учням дізнатися про спосіб життя, основні заняття та вміння людини верхнього палеоліту і навіть дещо про суспільний лад у цю археологічну епоху. Намальована

* Використаний для ілюстрації статті філателістичний матеріал походить з особистої колекції О. Потильчака.

художником постать жінки біля палеолітичного житла, яка займається хатніми справами, зовсім не випадкова. На думку вчених, у верхньому (пізньому) палеоліті з виникненням родового суспільства виникає перша форма шлюбу – груповий матрилокальний, а жінка посідає особливе місце в родовій громаді. Вона більше не полює разом з усіма, а доглядає дітей та займається хатніми справами. Мисливці зі здобиччю на третьому плані зображення символізують основне господарське заняття кроманьйонців – колективне загінне полювання на диких коней, бізонів, північних оленів, мамонтів. А ось мізансцена переднього плану сюжету марки відображає зміни в техніці виготовлення знарядь праці: замість архаїчної оббивки нуклеуса людина все частіше застосовує так звану техніку пластинчастих відщепів, виготовляючи більш тонкі та гострі знаряддя [2, с. 32-35].

Формат маркового блоку, який передбачає розміщення візуального й текстового контенту по всьому його полю, створює широкі інформаційні можливості. Це досить добре видно із зображень і текстів нашого блоку. Скажімо, перчитуючи текст у його верхній центральній частині учні мають змогу закріпити в пам'яті хронологію палеолітичної доби. Праву частину поля поштового блоку займає поясне зображення людини верхнього палеоліту. З усього видно, що ця людина посідає важливе місце в ієрархії свого роду. Лівою рукою чоловік тримає палицю з підв'язаним на ній намистом із морських черепашок, а на долоні правої руки – кістяну фігурку жінки. Жіночі фігурки, яких археологи знаходять чимало на пізньопалеолітичних стоянках в Україні, на думку дослідників праісторії, саме й символізують особливе становище жінки в цьому суспільстві. У центрі поля маркового блоку – зображення хрестоматійно відомих археологічних знахідок із мізинської стоянки на Чернігівщині: підвісок із морських черепашок і виготовленого з бивня мамонта культового браслету із «сонячною» символікою [8, с. 5]. Археологи вважають, що поширення в пізньому палеоліті виробів неутилітарного призначення може свідчити про зародження в родовому суспільстві первісного мистецтва та початкових форм вірувань [2, с. 35-40]. А ось сюжет лівої частини поля маркового блоку спричиняє запитання. Судячи зі зброї, яку тримає в руках мисливець, – це лук та стріли з крем'яними вістрями, виготовленими з мікролітів – сюжет скоріше є ілюстрацією розвитку полювання як промислу в добу мезоліту (середнього кам'яного віку), але аж ніяк не пізнього палеоліту. Загальновідомо, що лук і стріли, як і мікролітична техніка виготовлення знарядь, виникли та поширилися на сучасній території України саме в період мезоліту – близько 10,000 р.т. [4, с. 24-25]. Отже, у цьому разі маємо справу з помилкою художників.

Видатною пам'яткою духовної культури давнього населення сучасної України епохи пізнього палеоліту, мезоліту, неоліту та бронзи є розташована в приазовському степу поблизу села Терпіння Мелітопольського району Запорізької області Кам'яна Могила. На художньому маркованому конверті, запровадженому в ужиток 4 червня 2004 р., бачимо фрагменти зображень схематизованих фігурок людей, тварин, символічних знаків, виготовлених у техніці різьблення на каменях і стінах печер та гротів цієї пам'ятки. Кам'яна Могила сьогодні – це нагромадження кам'яних брил на поверхні піщаного горба, у давнину це був моноліт каменю-пісковика, під яким у товщі ґрунту були прокопані печери. Учені вважають Кам'яну Могилу місцем культур, святилищем мисливсько-ловецьких культів, що виконувало цю роль протягом тисячоліть – від верхнього палеоліту до епохи бронзи [4, с. 24-25].

Мідно-кам'яна доба та трипільська культура мідного віку (V-III тис. до Р.Х.) на території сучасної України досить добре репрезентовані у вітчизняній пам'ятній філателії. Як нам відомо, перша поштова марка цієї тематики побачила світ ще 1994 р. з нагоди 100-річчя відкриття цієї археологічної культури. На вертикально-прямокутній поштовій мініатюрі зображено складний сюжет. У його основі мапа Правобережжя України – основної території поширення племен Трипільської культури. На мапі позначено Київ і селище Трипілья на Київщині, де було відкрито

перше поселення носіїв цієї унікальної землеробської культури, на честь якого вона й отримала свою назву, а також три антропоморфні постаті. Поверх мапи маємо зображення двох глиняних жіночих фігурок, керамічних мережених предметів побуту та релігійного культу з археологічних розкопок поселень трипільської культури. Зверху праворуч – космогонічний символ (солярний знак) трипільців [9, с. 46-47].

Рис. 2. 100-річчя відкриття Трипільської культури (V-III тис. до Р.Х.). Поштова марка № 69. Худ. О. А. Івахненко. Друк офсетний. Папір крейд., гум. Формат марки 30:42 мм. Московська друкарня Держзнака. Перф. греб.12:12½. Наклад 1,0 млн. пр. 17.12.1994 [9, с. 46-47].

Найхарактернішою матеріальною ознакою трипільської культурно-історичної спільноти вчені називають її неповторну багатоколірну мальовану кераміку. Гончарне ремесло було одним із найрозвиненіших занять трипільців. Зображення ліпного посуду цієї культури, культової кераміки бачимо на поштових марках і художніх маркованих конвертах (ХМК) України. Хронологічно першим у цьому ряду є ХМК, присвячений 100-річчю Національного музею історії України. Художниця К. Штанко зобразила на ньому характерні для трипільської культури «рогатий» глиняний глечик, миску з ручкою у вигляді голови священного для трипільців бика, а також антропоморфну жіночу статуетку [13, с. 87].

Глиняний трипільський посуд та антропоморфну культову пластику зображено на одній з марок (№ 1419) поштового блоку «Пам'ятки древніх культур» спільного випуску Україна-Пакистан. На тлі стінки великого трипільського горщика художник С. Горобець помістив зображення менших предметів: орнаментованого традиційною «сосонкою» та солярними знаками ліпного горщика, розмальованої в символіці сонця миски та стилізованої жіночої статуетки [31, с. 207]. Сюжет іншої марки поштового блоку (№ 1420) містить артефакти (глиняну антропоморфну пластику, посуд та печатки), що репрезентують цивілізацію Мохенджо-Даро – місто долини Інду, яке виникло в III тис. до Р.Х. (близько 2600 року до Р. Х.) на території сучасного Пакистану в провінції Сінд. Археологи та історики вважають Мохенджо-Даро найдавнішим містом долини Інду та одним із перших міст в історії Південної Азії, сучасником цивілізації Стародавнього Єгипту, Межиріччя та Трипільської культури. Візуальним цьому підтвердженням є схожість глиняної пластики та ліпного посуду обох археологічних культур [31, с. 207].

Поле цього поштового блоку насичене корисною візуальною й текстовою інформацією. У лівій його частині, зокрема, маємо зображення дна трипільської миски з барельєфним орнаментом у вигляді солярних символів, а також трипільський петрогліф, що символізує воза, запряженого парою волів. Поряд бачимо верхній ракурс зображення цієї орнаментованої солярними знаками червоно-коричневою вохрою миски. У правій частині поля маркового блоку художник розмістив фотопанораму дослідженої археологами центральної частини городища Мохенджо-Даро з так званим «Пагорбом мерців» у центрі. Внизу наведено зразки ієрогліфічного письма глиняної пластики цієї цивілізації. Зверху відтворено розгорнутий орнамент глечика, зображеного на поштовій марці [31, с. 207].

Рис. 3. Спільний випуск Україна-Пакистан. Пам'ятки древніх культур. Поштовий блок № 132. Диз. С. Горобця. Друк офсет. Папір крейд., гум. Формат блока 130:82 мм. Формат марок 26:52 мм. Перф. рам. 11½. Поліграфкомбінат «Україна». Наклад 32,000 пр. 25.12.2014 [16, с. 33].

Культурна біноклевидна посудина другої половини V тис. до Р.Х. з археологічних розкопок у с. Трипілья стала сюжетом однієї з марок пам'ятного поштового блоку «Київська область» (2015). Ця ритуальна посудина належить до фінального етапу раннього періоду трипільської культури, а її поверхня всуціль покрита прокресленим (заглибленим) солярним орнаментом [31, с. 213].

Значно ширше тему ранньоземлеробської Трипільської культури енеоліту репрезентує поштовий блок із серії «Культурні епохи України» (2018 р.). На марці № 1635 із цього блоку художники С. Харук та О. Харук зобразили основне заняття трипільського населення – сільське господарство. На передньому плані дві жінки в довгих сукнях, виготовлених із лляної чи конопляної тканини, зайняті збором урожаю. Одна з них кістяним серпом із крем'яними вставками жне стиглу пшеницю, інша – складає жате збіжжя в снопи. На другому плані чоловік оре ниву. Він іде за ралом, яке тягне пара биків. На третьому плані зображення бачимо трипільське селище: ряд двоповерхових дерев'яних і обмазаних глиною будівель із двохскатними дахами [19, с. 11]. Таким чином сюжет марки дає загальне уявлення про характер землеробства трипільців. Уважно розглянувши марку, учні можуть зрозуміти, що землеробство трипільців було орним. Для оброблення землі використовували рало та тяглову силу бика. Основними культурами, що їх вирощували ці племена, були зернові. Жали урожай кістяними серпами з крем'яними вставками.

На іншій поштовій марці з цього блоку (№ 1636) зображено сюжет, характерний для середнього періоду Трипільської культури, коли успіхи землеробства й скотарства визначалися також і розвитком ремесел. Одним із найголовніших була ливарна справа. Трипільці навчилися плавити мідь і виготовляти з неї знаряддя праці та інші необхідні предмети. На малюнку поштової мініатюри художники зобразили ливарника, який, тримаючи тигель кліщами, виливає у форму розплавлену мідь. На другому плані бачимо зображення плавильного горна. Вдалині видно двоповерхові будинки трипільського поселення [19, с. 11]. Поле маркового блоку також містить кілька зображень, що характеризують суспільний

лад і вірування трипільців. У центрі поля блоку глиняна жіноча статуетка середини IV ст. до Р.Х. із археологічних розкопок у с. Сушківка Черкаської області. Праворуч – поясне зображення трипільського вождя чи старійшини, який обома руками спирається на палицю. На поясі в нього мідні ніж і сокира. Ліву частину поля маркового блоку займає зображення молодої жінки чи дівчини (можливо жінки-жреця) у святковому вбранні, яка в руках тримає і підносить ритуальну «рогату» посудину [19, с. 11].

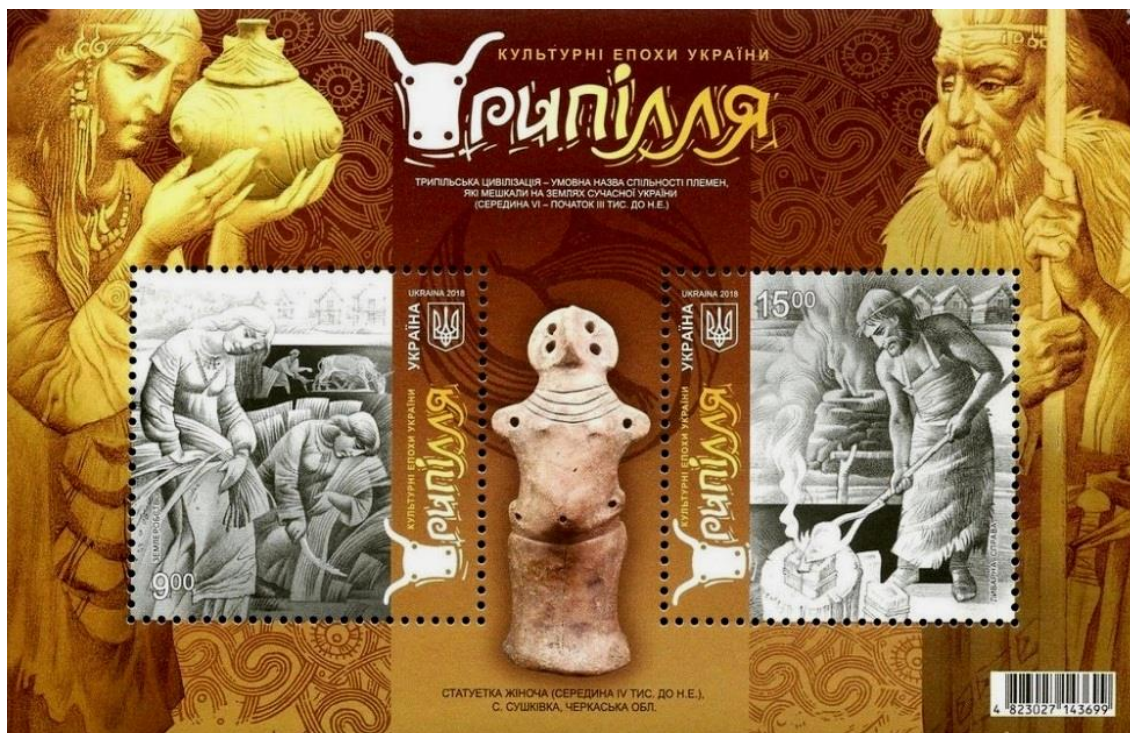

Рис. 4. Культурні епохи України. Трипілля. Поштовий блок № 157. Диз. С. Харука та О. Харука. Друк офсет. Папір крейд., гум. Формат блока 131:83,5 мм. Формат марок 40:40 мм. Перф. рам. 11½. Поліграфкомбінат «Україна». Наклад 30,000 пр. 24.04.2018 [19, с. 11].

Не вирізняється інформативністю філателістичний матеріал України, присвячений темі грецьких античних полісів Північного Причорномор'я та Криму. Ці нечисленні поштові конверти та марки відображають історичну географію грецького античного світу в межах сучасної території України. Ми вже згадували конверт із зображенням будівлі собору Святого Володимира в Херсонесі, збудованого за проектом архітектора Д. Грімма в 1877 р. Храм освятили до 900-річчя хрещення Русі. У роки Другої світової війни собор було зруйновано. Саме руїни собору (на 1995 рік) і зображено на поштовому конверті [18, с. 27]. Протягом 1999-2002 рр. собор Святого Володимира було відновлено коштом державного бюджету України.

Рис. 5. Євпаторії 2500 років. Поштова марка № 537. Худ. В. Василенко. Друк офсет. Папір крейд., гум. Формат марки 52:25 мм. Перф. греб. 13¾:14¼. Поліграфкомбінат «Україна». Наклад 0,2 млн. пр. 20.08.2003 [12, с. 28].

Тему історичної географії античного Причорномор'я продовжують дві поштові мініатюри 2003-2004 рр., випущені в обіг Укрпоштою з нагоди ювілейних дат кількох кримських міст, заснованих греками-колоністами 2500 років тому. Перша з них (№ 537), присвячена ювілею античної Керкінітіди – сучасного міста Євпаторія, побачила світ 20 серпня 2003 р. [12, с. 28]. Інша марка (№ 603), запроваджена в поштовий обіг 14 серпня 2004 р., нагадує, що дві з половиною тисячі років тому греки-колоністи заснували ще одне поселення – на місці сучасної Балаклави [14, с. 24]. Зображення цих поштових мініатюр не містять жодної конкретної інформації про історичні факти чи події античної доби, проте їхні тексти неоднозначно вказують на те, що ці міста були засновані греками наприкінці VI – на початку V ст. до Р.Х.

Рис. 6. Балаклаві – 2500 років. Поштова марка № 603. Худ. М. Гейко. Друк офсет. Папір крейд., гум. Формат марки 52:25 мм. Перф. греб. 13¾:14¼. Поліграфкомбінат «Україна». Наклад 0,2млн. пр. 14.08.2004 [14, с. 24].

Уявлення шестикласників про історичну географію грецького світу в Північному Причорномор'ї здатен поглибити сюжет стандартної поштової марки України дев'ятого випуску («Герби міст, селищ та сіл України»), запровадженої Укрпоштою в ужиток 23 серпня 2017 р. На марці зображено герб сучасного українського села Парутине Миколаївської області, розташованого в околицях городища античної Ольвії, заснованої греками-переселенцями з Малої Азії на березі Бузького лиману в VI ст. до Р.Х. На гербі бачимо символи, що нагадують про давнє величне минуле, у щиті – фрагмент міської оборонної стіни Ольвії, а на її тлі – символ античного міста – дельфін. Зверху над цією композицією – гроно винограду, що символізує одне з основних господарських занять місцевого населення як у давньогрецький період, так і в сучасну добу [31, с. 229].

Рис. 7. Севастополь. Поштова марка № 643. Худ. О. Калмиков. Друк офсет. Папір крейд., гум. Формат марки 52:25 мм. Перф. греб. 13¾:14¼. Поліграфкомбінат «Україна». Наклад 0,15 млн. пр. 11.06.2005 [15, с. 20].

На пам'ятній поштовій марці № 643 («Севастополь») із серії «Області та адміністративні центри України» (2005 р.) зображено так звану «Базиліку 1935 року» [15, с. 20]. Це чи не найвідоміший храм, розкопаний на городищі Херсонесу саме в польовий сезон 1935 р. Його спорудили в VI ст. на місці більш раннього храму, що спочатку був іудейською синагогою. Отже, сюжет поштової марки не має безпосереднього стосунку до історії античного Херсонесу, оскільки збережена пам'ятка археології належить до візантійського періоду його історії. Утім, ця базиліка стала справжнім символом Херсонесу. Її зображення зафіксовано також на художньому немаркованому конверті, запровадженому в ужиток Укрпоштою у 2006 р.

Рис. 8. Герби міст, селищ та сіл України. Стандартна поштова 9-го випуску № 1575. Парутине, Миколаївська область. Худ. О. Калмиков. Друк офсет. Папір крейд, гум. Формат марки 24,48:22 мм. Перф. греб. 13¾:13½. Поліграфкомбінат «Україна». Наклад 1,363,500 пр. 23.08.2017 [31, с. 229].

Оригінальним твором давньогрецького декоративно-ужиткового мистецтва є чорнолакова пеліка (амфора для вина) з червонофігурним міфологічним сюжетом у так званому «керченському стилі» (IV ст. до Р.Х.), відтворена на поштовій марці № 1287 пам'ятного блоку «Автономна республіка Крим» із серії «Краса і велич України» (2013 р.) [16, с. 11-12]. Цей унікальний предмет, який зберігається у фондах Керченського історико-археологічного заповідника в Криму, містить візуальну інформацію про духовний світ, міфологію та релігійні вірування давніх греків-колоністів.

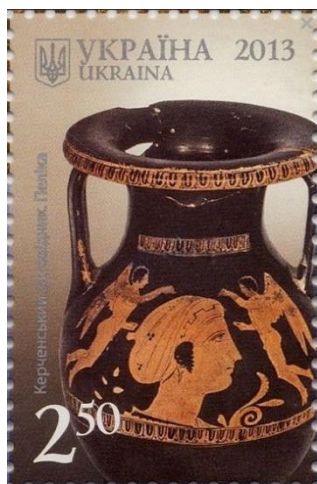

Рис. 9. Пеліка. Керченський заповідник. Поштова марка № 1287 з блоку № 109 «Автономна республіка Крим» серії «Краса і велич України». Худ. О. Калмиков. Друк офсет. Папір крейд., гум. Формат марки 26,1:40,02 мм. Перф. рам. 11½. Поліграфкомбінат «Україна». Наклад 0,065 млн. пр. 24.04.2013 [16, с. 11-12].

Початок доби раннього залізного віку на території сучасної України репрезентують кочові скотарські племена кіммерійців. На жаль, ця самобутня іраномовна культура, носії якої розселилися на території Приазов'я, Причорномор'я та степової зони сучасної України в IX-VII ст. до Р. Х., сьогодні вкрай недостатньо відбита у вітчизняному філателістичному матеріалі. По суті маємо лише дві емісії. Одна з них – це художній маркований конверт, запроваджений у вжиток з нагоди 100-річного ювілею Дніпропетровського державного історичного музею імені Д.І.Яворницького (2001 р.). Сюжет конверта – антропоморфна кам'яна стела кіммерійського часу, що зберігається у фондах музею. Стела заввишки близько 1,5 метра схематично зображує постать воїна. На поясі в нього бойова булава, сокира та два знаряддя, схожі на молоти, а біля лівої руки на грудях бачимо лук [13, с. 121].

У контексті кіммерійської тематики інформативним є сюжет пам'ятного поштового блоку «Кіммерійці. Кочові племена воїнів-вершників» із серії «Культурні епохи України» (2019 р.) [20, с. 7]. На його єдиній великоформатній марці художники зобразили кілька епізодів військової історії кіммерійців. На ближньому плані два кіммерійських воїни, які ведуть бій, спішившись із коней. Один із них, опустившись на праве коліно, натягнув тятиву лука, прагнучи ось-ось пустити стрілу у ворога. Інший воїн, що стоїть поряд зі своїм побратимом, приготувався кинути у ворога дротик. Обидва воїни одягнені у легкі обладунки, за поясом у них короткий та довгий мечі, горит зі стрілами, а на голові традиційні головні убори

кочовиків. На другому та третьому планах сюжету поштової марки зображено кілька мізансцен, що передають епізоди походів і битв кіммерійців. Серед них: кіммерійський воїн, що їде риссю на коні, кіммерійський вершник у бою, а вдалині – велика група озброєних вершників у момент битви з ворогом [20, с. 7].

Рис. 10. Культурні епохи України. Кіммерійці. Кочові племена воїнів-вершників. Поштовий блок № 169. Худ. С. Харук, О. Харук. Друк офсет. Папір крейд., гум. Формат блока 110:92 мм. Формат марки 49,7:42,2 мм. Перф. рам. 11½. Поліграфкомбінат «Україна». Наклад 0,03 млн. пр. 27.02.2019 [20, с. 7].

Ще більше інформації і не лише про військову справу, але й про мистецтво та духовну культуру кіммерійців, містять сюжети, відтворені художниками на полі маркового блоку. Візуальний контент супроводжується коротким, але змістовним текстом, який повідомляє про те, що «кіммерійці, або кімери – стародавній кочовий народ, який жив на території Північного Причорномор'я у IX-VII ст. до н.е.». Праву частину поля блоку займає зображення кіммерійського воїна, який тримає за повід коня. Образ коня поряд із воїном – не випадковий, адже кінь для кіммерійців був не лише засобом пересування. Розведення коней було основним заняттям цих кочівників, а продукти конярства забезпечували кіммерійців їжею, сировиною для шкіряних виробів. Був кінь і найближчим побратимом воїна в поході та бою. Багато інформації може дати уважний огляд постаті кіммерійського воїна. Одягнений він у грубий довгий і закритий одяг. На поясі має меч і горит з луком і стрілами. Спереду воїн захищений бронзовим нагрудником. У лівій руці тримає довгого списа. У лівому верхньому куті поля маркового блоку бачимо групу кіммерійських вершників у поході. Примітно, що, окрім обладунків, що захищають тіло, вони мають у руках ще й захисні шити з бронзовими умбонами. Важливою деталлю

графіки поля цього маркового блоку є зображення (у правому нижньому куті) золотой кіммерійської бляшки з геометричним солярним орнаментом. Це свідчення прикладного характеру мистецтва цих кочових племен. Унизу поштового блоку зображення кіммерійських вершників-лучників у супроводі бойових собак, що походить з етрусської вази з Італії [4, с. 91, 94, 99].

Рис. 11. Золото скіфів. Серія поштових марок. Худ. О. Калмиков. Друк офсет. Папір крейд., гум. Формат марок 40:28 мм. Перф. греб. 13½. Поліграфкомбінат «Україна». 20.03.1999. № 237. Накладка до гориту IV ст. до Р.Х. Наклад 0,6 млн. пр.; №238. Вепр. IVст. до Р.Х. Наклад 0,7 млн. пр.; №239. Лосеня. IV-V ст. до Р.Х. № 240. Пектораль. IV ст. до Р.Х. Наклади 0,25 млн. пр. [10, с. 114].

Чи не найбільше сучасного вітчизняного філателістичного матеріалу присвячено скіфській історії. Скіфська культура приваблює сучасника своєю неповторністю. Завдяки знахідкам археологів нам відомі унікальні пам'ятки скіфського мистецтва, що походять зі знаменитих царських курганів на півдні України. Не дивно, що саме ці пам'ятки першими було відтворено на чотирьох поштових марках серії «Золото скіфів» (1999 р.). На першій з них (№ 237) зображено золоту пластину – основну частину оббивки горита – скіфського предмета озброєння (дерев'яного чи шкіряного футляра з двома відділеннями для лука та стріл) [10, с. 114]. Пластина, прикрашена міфологічними сюжетами про грецького героя Ахілла, була знайдена в 1862-1863 рр. під час археологічних досліджень царського кургану Чортотлик (IV ст. до Р.Х.) поблизу м. Нікополя на Катеринославщині (нині – Дніпропетровська область). Розкопки цього кургану були продовжені та завершені вже в 1979-1986 рр. [4, с. 137].

На іншій поштовій марці серії (№238) бачимо золоту фігурку дикого вепра (кінець IV – початок III ст. до Р.Х.), знайдену в 1970 р. під час археологічних досліджень скіфського кургану «Хомина Могила» на Дніпропетровщині [10, с. 115]. Золота бляшка із зображенням молодого лося чи оленя, знайдена в 1889 р. під час розкопок одного зі скіфських поховань другої половини VI ст. до Р.Х. на Сумщині,

відтворена на третій поштовій марці цієї серії (№ 239) [10, с. 115]. Чи не найбільшою сенсацією у скіфології стали розкопки 1971 р. скіфського кургану «Товста Могила» поблизу м. Орджонікідзе Дніпропетровської області. Під час археологічного дослідження поховання скіфського царського сімейства, що датується серединою IV ст. до Р.Х. було виявлено багато золотих речей, а серед них унікальну шийну царську прикрасу – пектораль із зображеними на її поверхні сценами побуту та міфологічні уявлення скіфів [2, с. 114-116].

Рис. 12. Золото скіфів. Пектораль. Поштовий блок №120. Худ. М. Гейко. Друк офсет. Подвійне тиснення фольгою, конгревне тиснення, лакування. Папір крейд., гум. Формат блока 116:116 мм. Формат марок: №1332-1333 – 33,06:29,58 мм.; № 1334-1335 – 40,02:29,58 мм. Перф. рам. 11½. Поліграфкомбінат «Україна». Наклад 0,05 млн. пр. 12.12.2013 [6, с. 31-32].

Справжнім шедевром філателістичної графіки України є поштовий блок «Золото скіфів» (2013 р.). Його поле та чотири поштові марки містять докладне зображення всесвітньо відомої знахідки з кургану «Товста могила», що нині зберігається в Музеї історичних коштовностей України в Києві. Виготовлена із золота 958-ї проби шийна прикраса скіфського царя має три яруси, що розділені стилізованими витими шнурами. Верхній ярус містить сцени господарських занять і побуту скіфів. Середній ярус – це рослинні та квіткові композиції. Нижній ярус пекторалі виконаний у скіфському «звіриному стилі» та містить міфологічні сцени

битви коней з крилатими грифонами. Тут є леви, гепард, дикий кабан [6, с. 31-32]. Поштовий блок і його мініатюри докладно передають зовнішній вигляд пам'ятки, дають змогу учням її вивчити й описати.

Рис. 13. Історія війська в Україні. Серія поштових марок. № 425. Легкий кіннотник скіф. № 426. Важкий обладунок воїна-скіфа. № 427. Скіфський цар і воїн-молодик. № 428. Скіфська «амазонка». Худ. Ю. Логвин. Друк офсет. Папір крейд., гум. Формат марок 40:28 мм. Перф. грєб. 13:12¼. Поліграфкомбінат «Україна». Наклади 0,2 млн. пр. 29.01.2002 [11, с. 9].

Сюжети з історії суспільного ладу та військової справи скіфських племен знайшли відображення на чотирьох поштових марках серії «Історія війська в Україні» (2002 р.) На першій марці серії (№ 425) – легкоозброєний скіфський вершник-лучник на тлі динамічного епізоду штурму скіфами східного міста [11, с. 9]. Зображення скіфського пішого воїна у важкому обладунку – це сюжет іншої поштової марки цього випуску (№ 426). Повністю одягнений у панцир і панцирні штани воїн, озброєний мечем і щитом, із луком і стрілами на поясі, зійшовся у двобої з грецьким воїном-гоплітом. На другому плані сюжету зображено сутичку скіфських воїнів із греками, які щойно висадилися з корабля на берег [11, с. 9]. Деякі деталі соціальних відносин у скіфському суспільстві можна помітити, розглядаючи сюжет третьої марки серії (№ 427). На мініатюрі змальовано скіфського царя верхи на коні, в обладунках і зі зброєю, який тримає в правій руці чашу з вином. Поряд із ним бачимо озброєного луком зі стрілами та коротким мечем воїна-молодика. Він зняв шолом, опустив меч лезом донизу та вклоняється своєму володарю, чекаючи поки той передасть йому чашу з вином. З усього видно, що перед нами сюжет, який відтворює частину обряду посвячення у воїни. На другому плані важко озброєний скіфський вершник зі списом, табун коней, що проноситься степом, у якому височіє курган. На його вершині «скіфська баба» та три палахкотливі ритуальні вогнища [11, с. 9]. Міфологічним є сюжет четвертої поштової мініатюри – «Скіфська амазонка». Ми бачимо верхи на коні жінку-воїна, яка стріляє з лука на повному

галопі [11, с. 9]. Слід також відмітити, що наявні вірогідні історичні джерела згадують жіноче плем'я «амазонів» і серед народів Сарматії.

Певне відображення у філателії отримала й скіфська монументальна скульптура. Зокрема, на одній із поштових марок (№ 1363) пам'ятного блоку «Кіровоградська область» серії «Краса і велич України» (2014 р.) змальовано антропоморфну стелу скіфського часу. На нас дивиться суворий воїн з вусами, що тримає за поясом короткого скіфського меча [17, с. 8-9]. На думку вчених, це стилізоване зображення міфологічного скіфського першопредка Таргітая [4, с. 133].

Сюжети військової історії скіфських племен, відомої нам з античних джерел, постають на марках поштового блоку «Скіфи» (2020 р.) На мініатюрах художники зобразили уявні динамічні епізоди македонсько-скіфської війни 30-х рр. IV ст. до Р.Х. На марці № 1835 бачимо епізод битви скіфів з військом македонців у 339 р. до Р.Х., а ось мініатюра № 1836 містить аналогічний сюжет, що відображає авторське уявлення про один із кульмінаційних моментів битви скіфів проти військ О. Македонського на чолі з його воєначальником Зопіріоном у 331 р. до Р.Х. На полі маркового блоку зображено двох скіфських воїнів-лучників в обладунках і зі зброєю (меч і горит зі стрілами). Також художники подали зразки золотих ювелірних виробів, виконаних у так званому «звіриному стилі». Серед них фігура золотого оленя, а також фрагменти битви крилатих грифонів та оленів [21, с. 13].

Традиційно візуальні джерела охоплюють увесь спектр наочності, яку можна використати під час вивчення історії в школі. Поштові марки як тиражовані твори малої графіки також, цілком очевидно, належать до групи візуальних джерел. Вище було зазначено про особливості поштової марки як історичного джерела, що поряд із візуальною інформацією містить і текстову. Як один, так і інший контент можуть бути ефективно використані вчителем, зокрема й під час вивчення інтегрованого курсу історії в 6 класі. Тим більше, що цьому сприяють вікові та психологічні особливості шестикласників, а особливо розвиток візуальної пам'яті дітей.

Попри універсальність філателістичних матеріалів як джерел інформації про минуле, візуальний контент яких, на відміну від письмового тексту, позбавлений багатьох соціальних і культурних бар'єрів, поштові марки й досі не характеризують як самостійне, первинне джерело отримання інформації, а сприймають як джерело другорядне, таке, що служить суто ілюстрацією до тексту. На нашу думку, у реальній дидактичній ситуації одне не заперечує інше, а сюжети та зображення поштових марок можуть ефективно використовуватися як самостійно, так і в поєднанні з роботою над текстом для його доповнення та поглиблення, створення вчителем і розв'язання учнями логічних завдань тощо.

Зважаючи на тему нашого дослідження, важливою є й інша особливість поштових марок – це мініатюрність уміщених на них зображень. Здається, що без збільшення розмірів зображення поштової марки її використання як джерела візуальної історичної інформації є утрудненим. Багато дрібних, проте дуже важливих деталей зображення поштової марки стають зрозумілими та «читабельними» лише після його масштабування.

Ця особливість філателістичних матеріалів висуває такі ж особливі вимоги й до форми їх презентації учням. Учитель історії, пропонуючи дітям марки як дидактичний матеріал, має забезпечити можливість огляду їх зображення у збільшеному масштабі. Звісно ж, можна принести в клас клясер із марками власної колекції та запропонувати учням працювати з ними за допомогою збільшувального скла. Проте сучасні інформаційно-комп'ютерні технології вможливають застосувати ефективніші та зручніші способи. Нині переглядати файли з електронними зображеннями поштових марок без жодних проблем можна як з монітора комп'ютера чи екрану смартфона, так і з електронної дошки або ж екрану цифрового проектора. У разі відсутності таких можливостей учитель може скористатися давнім перевіреним способом і роздрукувати роздатковий матеріал на принтері для його індивідуального опрацювання учнями.

Рис. 14. Культурні епохи України. Скіфи. Поштовий блок № 181. Худ. С. Харук, О. Харук. Друк офсет. Тиснення фольгою. Папір крейд., гум. Формат блока 114:105 мм. Формат марок 30,7:50 мм. Перф. рам. 11½. Поліграфкомбінат «Україна». Наклад 0,02 млн. пр. 09.11.2020 [21, с. 13].

Залежно від дидактичного завдання учні можуть працювати з філателістичним матеріалом як на уроці, так і під час самостійного опрацювання програмового навчального матеріалу в позаурочний час. Візуально-текстовий контент поштових марок учитель може використовувати під час пояснення нового матеріалу, повторення та закріплення вивченого, виконання тематичних і підсумкових контрольних і тестових завдань, актуалізації опорних знань перед вивченням нового матеріалу тощо.

Зображення й тексти поштових марок дають змогу розкрити чимало аспектів історичної проблематики та застосовувати дидактично адаптовані методи історичної науки в пізнавальній діяльності учнів. Візуальний контент поштових марок цілком здатен бути основою для проблемного завдання, а сама філателістична мікромініатюра – це виразний і змістовний фактичний матеріал для аналізу, порівняння та розкриття сутності історичних фактів, подій та явищ, характеристики діяльності історичних осіб. На наш погляд, активне залучення філателістичних матеріалів у процес навчання історії не лише сприятиме засвоєнню навчального матеріалу, актуалізації раніше набутих знань, але й формуванню на цій основі нових знань, умінь і навичок, потреби в нових знаннях, виробленню в шестикласників стійкої уваги в процесі вивчення нового навчального матеріалу.

Зафіксовані на поштових марках візуальні образи минулого здатні бути зручним дидактичним матеріалом на етапі актуалізації опорних знань перед вивченням нового матеріалу на уроці однойменного типу. Учитель може розпочати такий урок із демонстрації зображень поштових марок, запитавши в учнів про те, які події, факти чи історичні особи на них зображені, якими були історичні наслідки відтворених на поштових марках подій і фактів, яке значення в історії мала діяльність змальованих на марках осіб, як, на думку школярів, цей візуальний контент пов'язаний із темою поточного уроку тощо.

Викладаючи новий матеріал із певної теми інтегрованого курсу історії в 6 класі, учитель може використати зображення поштових марок для конкретизації складного теоретичного матеріалу, формування в учнів його візуального образу, асоціативної пам'яті, що, без сумніву, полегшить сприйняття й засвоєння учнями матеріалу підручника. Паралельно вчитель може використати зображальний контент марки (звісно, якщо він достатньо змістовний) для поглиблення своєї розповіді, донесення учням цікавих і важливих деталей про події, факти та історичних осіб, що можуть бути недостатньо відображені в тексті підручника.

Тематичний візуальний контент поштових марок цілком здатний забезпечити дидактичний супровід навчального процесу також і під час повторення та закріплення вивченого на уроці матеріалу. Учитель може запропонувати учням прокоментувати зображення на поштовій мініатюрі, висловити свою думку щодо того, що саме зображено на поштовій марці, яку історичну подію, факт чи явище вона ілюструє, коли і де відбувалися зображені події, як сюжет марки характеризує історичний процес і який саме процес став основою сюжету, які характерні ознаки чи риси цього історичного процесу, події, факту і що ви про нього знаєте, наскільки об'єктивно характеризує сюжет поштової марки ілюстровану історичну подію чи явище тощо.

Під час самостійної роботи, виконання контрольного завдання, історичної вправи чи задачі, аналіз візуального контенту поштової марки слід здійснювати поетапно та на різних рівнях. Початковий рівень – це опис зображення. Тут учитель може запропонувати учням описати своїми словами те, що вони бачать на поштовій марці. При цьому радимо дотримуватися певного алгоритму дій. Зокрема, можна порадити учням описати сюжет, особу (чи осіб), об'єкти, предмети чи дії, зображені на мініатюрі.

Більш складним дидактичним процесом є аналіз історичної події, явища чи факту на основі аналізу зображення поштової марки. Пропонуючи таку роботу, учитель має наголосити на необхідності бути учням уважними до деталей зображення, оскільки найдрібніші з них (і це як правило) можуть мати важливу історичну інформацію.

Найвищий рівень роботи з візуальним філателістичним контентом орієнтує учнів на формулювання (синтез) власних суджень про історичне явище, подію чи факт, які спиралися б на аналіз зображення марки. Тут зауважимо, що вікові та психологічні особливості шестикласників не дають змоги вчителю повноцінно застосовувати цей підхід у роботі з візуальною та текстовою інформацією філателістичних джерел. Проте вчитель все ж може запропонувати учням сформулювати такі власні судження на елементарному рівні.

Нижче пропонуємо конкретні приклади дидактичного використання поштових марок та іншого філателістичного матеріалу на уроках інтегрованого курсу історії в 6-му класі загальноосвітньої школи. Для демонстрації конкретних дидактичних прикладів автори обрали підручник для шестикласників Олександра та Ольги Гісемів «Всесвітня історія. Історія України. Інтегрований курс» (Харків: Вид-во «Ранок», 2019).

Нагода використати в освітньому процесі філателістичні джерела трапляється вчителю вже під час вивчення шестикласниками розділу 1 курсу «Первісні спільноти. Археологічні культури». Викладаючи новий матеріал з тем § 1-3

(Еволюція людини. Розселення людини. Палеоліт) та пояснюючи учням відмінності у фізичному та соціальному розвитку палеоантропів, неандертальців та кроманьйонців, учитель може продемонструвати зображення поштового блоку «Культурні епохи України. Палеоліт» [31, с. 224]. Відштовхуючись від сюжетів марок цього блоку, учитель має можливість проілюструвати поступову еволюцію фізичного типу людини від неандертальця (поштова марка № 1550) до кроманьйонця (поштова марка № 1551 та поле маркового блоку), розвиток та вдосконалення їхніх занять і господарської діяльності, поступові зміни в технології виготовлення знарядь праці, уміннях і навичках первісної людини, її духовному світі, зрештою, зміни форм соціальної організації первісного суспільства [3, с. 8-16].

Під час вивчення матеріалу § 5 «Палеолітичне мистецтво» [3, с. 19-20] учитель звертає увагу учнів на інші деталі зображення поля поштового блоку, а саме: на фігуру старійшини чи волхва, який тримає в руках палицю з підв'язаним на ній намистом із морських черепашок, а на долоні правої руки – кістяну фігурку жінки. У центрі поля маркового блоку – зображення археологічних знахідок з мізинської стоянки на Чернігівщині: підвісок із морських черепашок і виготовленого з бивня мамонта культурного браслету із «сонячною» символікою. Учитель пояснює учням, що поширення в пізньому палеоліті виробів неутилітарного призначення може свідчити про зародження в родовому суспільстві первісного мистецтва.

На закріплення вивченого матеріалу педагог може запропонувати учням, користуючись сюжетами марок цього поштового блоку, коротко описати основні заняття первісної людини середнього та пізнього палеоліту на території сучасної України, визначити відмінності між цими двома історичними періодами розвитку людства. Можна запропонувати учням проаналізувати зображення поштового блоку та визначити, які саме його деталі містять інформацію про риси та характер духовної культури кроманьйонців, що свідчить про вдосконалення привласницького способу господарювання, розвиток умінь і навичок людини в добу пізнього палеоліту тощо.

Деякий філателістичний матеріал учитель може застосувати під час вивчення § 6 «Мезоліт» [3, с. 21-22]. Зокрема, розвиток господарських занять, культури та мистецтва доби мезоліту ілюструють зображені на художньому маркованому конверті (2004) фрагменти схематизованих фігурок людей, тварин, символічних знаків, виготовлених у техніці різьблення на каменях і стінах печер і гротів Кам'яної Могили, що на Приазов'ї [13, с. 75].

Під час вивчення цієї теми вчитель може знову ж таки використати зображення поштового блоку «Палеоліт». Цього разу з розвивальною метою та на закріплення вивченого матеріалу розділу. Зокрема, учитель може запропонувати учням знайти історичну помилку, яку допустив художник у сюжеті поштового блоку «Палеоліт», адже лук і стріли в руках мисливця належать до знарядь полювання, що виникли не в добу палеоліту, а саме в мезолітичну добу – близько 10,000 років тому [4, с. 24-25].

Тема § 8 «Енеоліт», який присвячений вивченню мідно-кам'яної доби та Трипільської культури мідного віку (V-III тис. до Р.Х.) на території сучасної України [3, с. 26-28], чи не найповніше представлена в українській пам'ятній філателії. Це створює широкі можливості для вчителя залучити названий матеріал в освітній процес як під час уроку, так і в позаурочному навчанні. Уже знайомлячи шестикласників з першовідкривачем Трипільської культури, етнографом, антропологом і археологом Вікентієм Хвойкою, учитель може продемонструвати його портрет на художньому маркованому конверті з оригінальною маркою пошти України (1997) [13, с. 39]. Перше відкрите В. Хвойкою поселення цієї культури бачимо на мапі, розміщеній на поштовій марці, що була запроваджена в обіг Укрпоштою з нагоди 100-річчя відкриття Трипільської культури [9, с. 46-47].

Пояснюючи особливості заснованого на землеробстві та ремеслі господарства трипільців, їхньої матеріальної та духовної культури, вірувань і суспільної організації племен, учитель може демонструвати учням цілу низку візуального

контенту поштових марок, блоків і маркованих конвертів. Наприклад, чудовою ілюстрацією господарства трипільців є мініатюри поштового блоку «Культурні епохи України. Трипільська культура» (2018) [19, с. 11]. Розповідаючи про мотичне та орне землеробство як про основне заняття трипільського населення, учитель має змогу продемонструвати шестикласникам зображення першої поштової марки цього блоку, що ілюструє практично весь процес обробітку землі, сівби та збирання зернових у трипільців. Отже, сюжет марки дає загальне уявлення про характер землеробства трипільців. Уважно її розглянувши, учні можуть зрозуміти, що землеробство трипільців було орним. Для обробітку землі використовували рало та тяглову силу бика. Основними культурами, що їх вирощували ці племена, були зернові, а урожай жали кістяними серпами з кремінними вставками.

Розповідаючи про ремесло трипільців, учитель, звісно ж, найперше говорить про неповторну глиняну пластику та поліхромний орнаментований посуд, показує кілька поштових марок і блоків із такими зображеннями [13, с. 87; 17, с. 33; 31, с. 207]. Поза тим, не лише гончарством відомі трипільські племена. Значного розвитку в них набула ливарна справа (№ 1636) [19, с. 11]. Трипільці навчилися плавити мідь і виготовляти з неї знаряддя праці та інші необхідні предмети.

Зображена на поштових марках антропоморфна глиняна пластика, біноклевидні посудини та інший ритуальний посуд, моделі жител – це свідчення розвиненої системи світобачення, вірувань і духовної культури трипільських племен. Розповідаючи про суспільний устрій трипільської цивілізації та наголошуючи на особливій ролі жінки в суспільстві, учитель може продемонструвати учням як доказ цієї ролі зображені на поштових марках глиняні фігурки Богині-Матері [13, с. 87; 17, с. 33; 31, с. 207; 19, с. 11].

Вітчизняний філателістичний матеріал варто залучити також під час вивчення теми § 26 «Хараппська цивілізація» (розділ 2 «Стародавні цивілізації Азії та Африки»). Ідеться про поштову марку № 1420, сюжет якої містить артефакти (глиняну антропоморфну пластику, посуд та печатки), що належать цивілізації Мохенджо-Даро [17, с. 33]. Це місто виникло в долині Інду в III тис. до Р.Х. (близько 2600 року до Р. Х.) на території сучасного Пакистану в провінції Сінд. Археологи та історики вважають Мохенджо-Даро сучасником Трипільської культури. Підтвердженням цьому є схожість глиняної пластики та ліпного посуду обох археологічних культур. Про рівень розвитку цієї цивілізації свідчать зображені на марці та полі маркового блоку панорама розкопаної археологами центральної частини міста, зразки ієрогліфічного письма, глиняної пластики, розгорнутого орнаменту глечика.

Під час вивчення матеріалу § 15 («Кочівники») [3, с. 51-53] учитель має змогу використати візуальний контент, уміщений на поштових конвертах, марках і блоках, тематично присвячених кочовим племенам раннього залізного віку – кіммерійцям і скіфам. Про одне з основних занять кіммерійців – війну – розповідає сюжет поштового блоку «Кіммерійці. Кочові племена воїнів-вершників» із серії «Культурні епохи України» [20, с. 7]. На марці блоку учні можуть побачити епізоди військової історії кіммерійців – це здебільшого фрагменти бою кінних воїнів і тих, які ведуть бій, спішившись із коней. Тут можна розгледіти деталі одягу, обладунків та озброєння кіммерійських воїнів. Демонструючи учням у збільшеному вимірі поле маркового блоку, учитель має змогу донести шестикласникам значно більше інформації, і не лише про військову справу, але й про господарство, мистецтво та духовну культуру кіммерійців. Розповідаючи про культуру кіммерійців, учитель може продемонструвати унікальну антропоморфну кам'яну стелу кіммерійського часу [13, с. 121].

Найширшу можливість залучення філателістичного матеріалу в навчальний процес педагог має під час вивчення історії скіфських племен у Північному Причорномор'ї. Зокрема, ідеться про сюжети з історії мистецтва, духовної та матеріальної культури, військової справи, суспільного устрою скіфських племен.

Наприклад, розповідаючи учням про особливості господарства та матеріальної культури скіфських племен, учитель може продемонструвати шестикласникам марки з поштового блоку «Скіфська пектораль», окремі з яких ілюструють господарські заняття та побут скіфів [31, с. 196].

Під час вивчення історії суспільного ладу та військової справи скіфських племен учитель може запропонувати учням переглянути поштові марки 2002 р. із серії «Історія війська в Україні» [11, с. 9]. Тут шестикласники побачать легкоозброєного скіфського вершника-лучника та пішого воїна у важкому обладунку. Окремі особливості племінної державності та соціальних відносин у скіфському суспільстві можна розгледіти в сюжеті поштової марки «Скіфський цар і воїн-молодик», який відтворює частину обряду посвячення у воїни. Тут також учні побачать курган, що височіє в степу, «скіфську бабу» та три палаючі ритуальні вогнища на його вершині. Про особливості суспільного ладу скіфів розповідає й сюжет поштової мініатюри «Скіфська амазонка».

Розповідь учителя про військову історію скіфів, їхні війни з персами та македонцями візуально доповнять марки пам'ятного поштового блоку «Культурні епохи України. Скіфи» (2020 р.). Ці мініатюри передають динамічні епізоди македонсько-скіфської війни 30-х рр. IV ст. до Р.Х. (№ 1835) та кульмінаційний момент битви скіфів з військами Зопіріона у 331 р. до Р.Х. (№ 1836) [21, с. 13]. Яскраву культуру скіфів, зокрема особливості їх «звіриного стилю», візуально відтворену на марках, учні також мають можливість досліджувати на основі зображень серії пам'ятних поштових мініатюр 1999 р. «Золото скіфів» (№ 237-240). Серед них зображення золотого горита з міфологічними сценами про Ахілла, золоті фігурки дикого вепра, золоті бляшки із зображенням молодого лося, пекторалі із зображеними на її поверхні сценами побуту та міфологічних уявлень скіфів [10, с. 114-116]. Ще одним елементом скіфської культури є монументальна скульптура. Учитель має змогу продемонструвати її учням на прикладі стилізованого зображення міфологічного скіфського першопредка Таргітая, зображеного на одній із марок (№ 1363) пам'ятного блоку «Кіровоградська область» серії «Краса і велич України» (2014 р.) [17, с. 8-9]. Наведені приклади дидактичних ситуацій демонструють можливість та потенціал сучасних вітчизняних поштових марок як джерел під час вивчення інтегрованого курсу історії в 6-му класі загальноосвітньої школи.

Висновки. За період 1994-2020 рр. у поштовий обіг України було запроваджено 27 випусків поштових марок, блоків і художніх маркованих конвертів, що містять візуальний і текстовий інформаційний контент, присвячений фактам, подіям і явищам давньої історії України. Високий художній рівень мініатюр, сучасне поліграфічне виконання їх і достатньо великі накладі роблять доступним використання поштових марок та іншої філателістичної продукції на уроках інтегрованого курсу всесвітньої історії та історії України в 6 класі загальноосвітньої школи. Попри це, тематичний набір наявних вітчизняних філателістичних матеріалів не надто репрезентативний. Найдавніший період історії сучасної території України представлений двома поштовими мініатюрами. Практично відсутній філателістичний матеріал про епохи мезоліту, неоліту та бронзи. Найбільше в українській філателії відображені теми культур енеоліту на території України, зокрема трипільської культури. Цьому історичному періоду присвячено 7 поштових мініатюр як окремо, так і в блоках. Не бракує філателістичного матеріалу й по темі кочових суспільств раннього залізного віку на території сучасної України. Розподілений він украй непропорційно, із явною перевагою в бік висвітлення побуту, занять, культури, релігії та військової справи скіфських племен. Історії грецьких античних міст-держав у Північному Причорномор'ї присвячено 4 поштових мініатюри й один сюжет художнього маркованого конверта. Залежно від дидактичного завдання учні можуть працювати з філателістичним матеріалом як на уроці, так і під час самостійного опрацювання програмового навчального

матеріалу в позаурочний час. Візуально-текстовий контент поштових марок учитель може використовувати під час пояснення нового матеріалу, повторення та закріплення вивченого, виконання тематичних і підсумкових контрольних і тестових завдань, актуалізації опорних знань перед вивченням нового матеріалу тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бокарева Ю. С. Огляд художньо-образних якостей поштових марок України. Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв, 2007. Вип. 11. С. 3-6.
2. Бунятян К. П., Мурзін В. Ю., Симоненко О. В. На світанку історії. Київ: Вид. дім «Альтернативи», 1998. 336 с.
3. Гісем О. В., Гісем О. О. Всесвітня історія. Історія України (інтегр. курс): підруч. для 6 кл. закл. заг. серед. освіти. Харків: Вид-во «Ранок», 2019. 192 с.:іл.
4. Давня історія України: Навч. посібник: У 2 кн.; Толочко П. П. (кер. авт. кол.), Козак Д. Н., Крижицький С. Д. та ін. Київ: Либідь, 1994. Кн. 1. Толочко П. П., Крижицький С. Д., Мурзін В.Ю. та ін. 240 с.: іл.
5. Давня історія України: Навч. посібник: У 2 кн.; Толочко П. П. (кер. авт. кол.), Козак Д. Н., Крижицький С. Д. та ін. Київ: Либідь, 1995. Кн. 2. Толочко П. П., Козак Д. Н., Моця О. П. та ін. 224 с.: іл.
6. Карлов Л. История Голландской колониальной империи [Марка на уроке]. Филателия СССР. 1982. № 6. С. 58-60.
7. Карлов Л. Насаждать цивилизацию [Марка на уроке]. Филателия СССР. 1982. № 8. С. 58-60.
8. Карлов Л. Добиваясь мирового господства [Марка на уроке]. Филателия СССР. 1983. № 1. С. 54-56.
9. Каталог поштових марок України. Укл. і ред. В. Г. Бехтір. Київ: «Преса України», 1997. 184 с.
10. Каталог поштових марок України 1992-1999 рр. Укл. В.Г. Бехтір. Київ: ДП Вид-во «Марка України», 2000. 184 с.
11. Каталог знаків поштової оплати України 2002. УДППЗ «Укрпошта». Київ: Вид-во «Марка України», 2002. 80 с.
12. Каталог знаків поштової оплати України 2003. УДППЗ «Укрпошта». Київ: Вид-во «Марка України», 2003. 80 с.
13. Каталог поштових маркованих конвертів України 1991-2003 рр. Авт.-укл. М. Г. Середа. Київ: Марка України, 2004. 192 с.: іл.
14. Каталог знаків поштової оплати України 2004. УДППЗ «Укрпошта». Київ: Вид-во «Марка України», 2004. 80 с.
15. Каталог знаків поштової оплати України 2005. УДППЗ «Укрпошта». Київ: Вид-во «Марка України», 2005. 80 с.
16. Каталог знаків поштової оплати України 2013. УДППЗ «Укрпошта». Київ: ТОВ «Девалта», 2013. 92 с.
17. Каталог знаків поштової оплати України 2014. УДППЗ «Укрпошта». Київ: Вид. дім «САМ», 2015. 92 с.
18. Каталог знаків поштової оплати України 2017. ПАТ «Укрпошта». Київ: ТОВ «Літера-Друк», 2017. 72 с.
19. Каталог знаків поштової оплати України 2018. АТ «Укрпошта». Київ: ТОВ Вид-во «Діалог-Пресс», 2018. 84 с.
20. Каталог знаків поштової оплати України 2019. АТ «Укрпошта». Київ: «Типографія від «А» до «Я»», 2020. 72 с.
21. Каталог знаків поштової оплати та філателістичної продукції України. 2020. Київ: АТ «Укрпошта», 2021. 84 с.
22. Крижицький С. Д., Зубар В. М., Русяєва А. С. Античні держави Північного Причорномор'я. Київ: Вид. дім «Альтернативи», 1998. 352 с.
23. Лезобр Даниэль. Филателия в школе; пер. с фр. А. М. Григорьева; прим. Б. Е.Косолапова и Б. И.Штемпеля. Москва: Связь, 1971. 192 с.
24. Мацкевич М. От коллекции к учебнику [Марка на уроке]. Филателия СССР. 1976. № 4. С. 47-49.

25. Минасян Л. В допомогу учасним [Марка на уроке]. Філателія ССРСР. 1977. № 5. С. 58-60.
26. Орехова С. Є. Національна пам'ять Голодомору в Україні на тлі поштових марок. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Історія. Філософія. Політологія. 2019. Вип. 17. С. 25-29.
27. Пиріг Л. Філателія про зародження і розвиток української писемності, освіти та науки. Світогляд. 2009. № 5. С. 56-61.
28. Пиріг Л. Філателія про козацьку славу України. Військово-історичний альманах. 2010. Ч. 2. С. 88-108.
29. Пиріг Л. Філателістичні сторінки праісторії України. Світогляд. 2010. № 2. С. 28-33.
30. Потильчак О. В. Філателістичні матеріали як історичне джерело: інформаційний потенціал, класифікаційні ознаки та критерії систематизації. Історичні джерела в українському інформаційному й освітньому просторі: верифікація та інтерпретація: монографія. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2018, С. 79-100.
31. Поштові марки України 1992-2017: каталог. Київ: ПАТ «Укрпошта», 2018. 244 с.: іл.
32. Ротков В. Франція в 1789-1794 гг. [Марка на уроке]. Філателія ССРСР. 1979. № 2. С. 56-57.
33. Ротков В. Франція в 1800-1848 гг. [Марка на уроке]. Філателія ССРСР. 1980. № 6. С. 58-60.
34. Ротков В. Франція на рубежі ХХ століття [Марка на уроке]. Філателія ССРСР. 1983. № 4. С. 56-57.
35. Сахарова Л., Трунова Н. Філателію в школі [Марка на уроке]. Філателія ССРСР. 1976. № 9. С. 56-57.
36. Скорнякова Е. Марка на уроках іноземного мови [Юний філателіст]. Філателія ССРСР. 1976. № 7. С. 58-59.
37. Харченко А., Воловник С. Учитель і класом [Марка на уроке]. Філателія ССРСР. 1979. № 10. С. 59.

REFERENCES

1. Bekhtir, V. H. (Ed.) (1997). *Kataloh poshtovykh marok Ukrayiny* [Catalog of postage stamps of Ukraine]. Kyiv: «Presa Ukrayiny». [in Ukrainian].
2. Bekhtir, V. H. (Ed.) (2000). *Kataloh poshtovykh marok Ukrayiny 1992-1999 rr.* [Catalog of postage stamps of Ukraine 1992-1999]. Kyiv: DP Vyd-vo «Marka Ukrayiny». [in Ukrainian].
3. Bokaryeva, Yu. S. (2007). *Ohlyad khudozhn'o-obraznykh yakostey poshtovykh marok Ukrayiny* [Review of artistic and figurative qualities of postage stamps of Ukraine]. *Visnyk Kharkivs'koyi derzhavnoyi akademiyi dyzaynu i mystetstv*, 11, 3-6. [in Ukrainian].
4. Bunyatyan K. P., Murzin, V. Yu., & Symonenko, O. V. (1998). *Na svitanku istoriyi* [At the dawn of history]. Kyiv: Vyd. dim «Al'ternatyvy». [in Ukrainian].
5. Hisem, O. V., & Hisem, O. O. (2019). *Vsesvitnya istoriya. Istoriya Ukrayiny (intehr. kurs): pidruch. dlya 6 kl. zakl. zah. sered. Osvity* [World History. History of Ukraine (integrated course): a textbook for 6th grade secondary schools]. Kharkiv: Vyd-vo «Ranok» [in Ukrainian].
6. Karlov, L. (1982). *Istoriya Gollandskoy kolonial'noy imperii* [History of the Dutch colonial empire]. *Filateliya SSSR*, 6, 58-60. [in Russian].
7. Karlov, L. (1982). *Nasazhdat' tsivilizatsiyu* [Planting Civilization]. *Filateliya SSSR*, 8, 58-60. [in Russian].
8. Karlov, L. (1983). *Dobivayas' mirovogo gospodstva* [Achieving World Dominance]. *Filateliya SSSR*, 1, 54-56. [in Russian].
9. *Kataloh znakov poshtovoyi oplaty Ukrayiny 2002* (2002) [Catalog of postage stamps of Ukraine 2002]. Kyiv: Vyd-vo «Marka Ukrayiny». [in Ukrainian].
10. *Kataloh znakov poshtovoyi oplaty Ukrayiny 2003* (2003) [Catalog of postage stamps of Ukraine 2003]. Kyiv: Vyd-vo «Marka Ukrayiny». [in Ukrainian].
11. *Kataloh znakov poshtovoyi oplaty Ukrayiny 2004* (2004) [Catalog of postage stamps of Ukraine 2004]. Kyiv: Vyd-vo «Marka Ukrayiny». [in Ukrainian].
12. *Kataloh znakov poshtovoyi oplaty Ukrayiny 2005* (2005) [Catalog of postage stamps of Ukraine 2005]. Kyiv: Vyd-vo «Marka Ukrayiny». [in Ukrainian].
13. *Kataloh znakov poshtovoyi oplaty Ukrayiny 2013* (2013) [Catalog of postage stamps of Ukraine 2013]. Kyiv: TOV «Devalta». [in Ukrainian].
14. *Kataloh znakov poshtovoyi oplaty Ukrayiny 2014* (2015) [Catalog of postage stamps of Ukraine 2014]. Kyiv: Vyd. dim «SAM». [in Ukrainian].

15. *Kataloh znakiv poshtovoyi oplaty Ukrayiny 2017* (2017) [Catalog of postage stamps of Ukraine 2017]. Kyiv: TOV «Litera-Druk». [in Ukrainian].
16. *Kataloh znakiv poshtovoyi oplaty Ukrayiny 2018* (2018) [Catalog of postage stamps of Ukraine 2018]. Kyiv: TOV Vyd-vo «Dialog-Press». [in Ukrainian].
17. *Kataloh znakiv poshtovoyi oplaty Ukrayiny 2019* (2019) [Catalog of postage stamps of Ukraine 2019]. Kyiv: «Typohrafiya vid «A» do «Ya»». [in Ukrainian].
18. *Kataloh znakiv poshtovoyi oplaty ta filatelistychnoyi produktsiyi Ukrayiny 2020* (2021) [Catalog of postage stamps of Ukraine 2020]. Kyiv: AT «Ukrposhta». [in Ukrainian].
19. Kharchenko A., & Volovnik S. (1979). *Uchitel' s klyasserom* [Teacher with stock book]. Filateliya SSSR, 10, 59.
20. Kryzhyts'kyi, S. D., Zubar, V. M., & Rusyayeva, A. S. (1998). *Antychni derzhavy Pivnichnoho Prychornomor'ya* [Ancient states of the Northern Black Sea coast]. Kyiv: Vyd. dim «Al'ternatyvy». [in Ukrainian].
21. Lezobr, Daniel' (1971). *Filateliya v shkole* [Philately at school]. Moskva: Svyaz'. [in Russian].
22. Matskevich, M. (1976). *Ot kolleksii k uchebniku* [From collection to textbook]. Filateliya SSSR, 4, 47-49. [in Russian].
23. Minasyan, L. (1977). *V pomoshch' uchashchimsya* [To help students]. Filateliya SSSR, 5, 58-60. [in Russian].
24. Oryekhova, S. Ye. (2019). *Natsional'na pam'yat' Holodomoru v Ukrayini na tli poshtovykh marok* [National memory of the Holodomor in Ukraine against the background of postage stamps]. *Naukovyy visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Seriya: Istoriya. Filosofiya. Politolohiya*, 17, 25-29. [in Ukrainian].
25. Pyrih, L. (2009). *Filateliya pro zarozhennya i rozvytok ukrayins'koyi pysemnosti, osvity ta nauky* [Philately on the origin and development of Ukrainian literature, education and science]. *Svitohlyad*, 5, 56-61.
26. Pyrih, L. (2010). *Filateliya pro kozats'ku slavu Ukrayiny* [Philately about the Cossack glory of Ukraine]. *Viys'kovo-istorychnyy al'manakh*, 2, 88-108. [in Ukrainian].
27. Pyrih L. (2010). *Filatelistychni storinky praistoriyi Ukrayiny* [Philatelic pages of prehistory of Ukraine]. *Svitohlyad*, 2, 28-33. [in Ukrainian].
28. Potyl'chak, O. V. (2018). *Filatelistychni materialy yak istorychne dzherelo: informatsiynyy potentsial, klasyfikatsiyi oznaky ta kryteriyi systematyzatsiyi* [Philatelic materials as a historical source: information potential, classification features and criteria of systematization]. *Istorychni dzherela v ukrayins'komu informatsynomu y osvith'nomu prostori: veryfikatsiya ta interpretatsiya: monohrafiya*. Vinnytsya: TOV «TVORY», 79-100. [in Ukrainian].
29. Rotkov, V. (1979). *Frantsiya v 1789-1794 gg.* [France in 1789-1794]. Filateliya SSSR, 2, 56-57. [in Russian].
30. Rotkov, V. (1980). *Frantsiya v 1800-1848 gg.* [France in 1800-1848]. Filateliya SSSR, 6, 58-60. [in Russian].
31. Rotkov, V. (1983). *Frantsiya na rubezhe XX veka* [France at the turn of the twentieth century]. Filateliya SSSR, 4, 56-57. [in Russian].
32. Sakharova L., & Trunova N. (1976). *Filateliyu v shkoly* [Philately in school]. Filateliya SSSR, 9, 56-57. [in Russian].
33. Skornyakova Ye. (1976). *Marka na urokakh inostrannogo yazyka* [Stamp at foreign language lessons]. Filateliya SSSR, 7, 58-59. [in Russian].
34. Siryk, A. I. (Ed.) (2018). *Poshtovi marky Ukrayiny 1992-2017: kataloh* [Postage stamps of Ukraine 1992-2017: catalog]. Kyiv: PAT «Ukrposhta». [in Ukrainian].
35. Sereda, M. H. (Ed.). (2004). *Kataloh poshtovykh markovanykh konvertiv Ukrayiny 1991-2003 rr.* [Catalog of postal stamped envelopes of Ukraine 1991-2003]. Kyiv: Marka Ukrayiny. [in Ukrainian].
36. Tolochko, P. P. (Ed.) (1994). *Davnya istoriya Ukrayiny: Navch. Posibnyk* [Ancient History of Ukraine: Textbook]: Vol. 1. Kyiv: Lybid'. [in Ukrainian].
37. Tolochko, P. P. (Ed.) (1995). *Davnya istoriya Ukrayiny: Navch. Posibnyk* [Ancient History of Ukraine: Textbook]: Vol. 2. Kyiv: Lybid'. [in Ukrainian].

Надійшла до редколегії / Received 15.06.2021
Прорецензована / Reviewed 12.07.2021
Рекомендована до друку / Accepted 15.07.2021